

**O‘zbekistonda ilk shaharlarning paydo bo‘lishi**

*Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi hodimi*

***Po`latova R.***

Zamonaviy tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Baqtriya yerlari bu - Afg'onistonning shimoliy-sharqiy qismini, Janubiy-G'arbiy Tojikiston va O'zbekistonning janubidagi (Surxon vohasi) yerlarni o'z ichiga olgan. Undan tashqari zamonaviy tarixiy adabiyotlarning barchasi hozirgi kunda Surxondaryo viloyati, Tojikistonning Ko'lob va Qo'rg'ontepa viloyatlarini o'z ichiga olgan yerlarni shimoliy Baqtriya sifatida e'tirof etadilar. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, neolit davriga kelib «hisorlik» ovchilar kichik va yirik daryolar vohalarini, Boysuntog' va Kuhitanggacha bo'lgan tog' va tog' oldi hududlarini o'zlashtiradilar. Bronza davriga kelib esa bu hududlarda boshqa ko'rinishga ega bo'lgan hamda o'ziga xos xo'jalik shaklidagi yangi madaniyatlar shakllana boshlaydi. Ushbu madaniyat sohiblari yashagan maskanlardan biri Sopollitepa bo'lib, bu yodgorlik Surxondaryo viloyati SHerobod tumani hududida, Kuhitangtog'dan oqib tushuvchi kichik daryoning qadimgi irmog'i bo'yida joylashgan. Sopollitepa paydo bo'lgan soy mahalliy aholi orasida O'lanbuloqsoy deb ataladi. Janubiy O'zbekiston hududlarida hozirgi kunga qadar aniq bo'lgan eng qadimgi o'troq dehqonchilik jarayonlari, tadqiqotchilarning fikricha, quyidagi beshta asosiy bosqichga bo'linadi. Tadqiqotlar tahlilidan shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, Shimoliy Baqtriyaning qadimgi shaharlari uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar va turli: ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va tabiiy-geografik omillarning ta'siri natijasida shakllanib kelgan. Qadimgi Sharq va mahalliy ko'rinishdagi urbanistik madaniyatning uyg'unlashuvi qadimgi Baqtriya shaharsozligining asosini tashkil etadi. Keyinroq esa o'ziga xos bo'lgan shahar madaniyati mustaqil ravishda rivojlanadi. Sopollitepada uzoq yillar tadqiqotlar olib borgan A. Asqarovning fikricha, yodgorlik mustahkam asosda qad ko'targan bo'lib, quyidagi ajralib turuvchi belgilarga ega: ikki qismli tuzilish - mustahkam markaziy qism va uning

atrofida mustahkamlanmagan maskan, uncha katta bo'lmagan maydon, asosiy qismning aniq rejaviy tuzilishi, sakkizta ko'p xonali turar-joylar qismlarining markazlashuvi va ularning yo'laklar bilan ajralib turishi, bo'lma (otsek)lari bo'lgan himoya devorlari. Undan tashqari, kulolchilik va metallga ishlov berish hunarmandchiligi hamda dehqonchilikning yetakchi mavqega ega bo'lishi ham Sopollitepa uchun xosdir.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Sopollitepa aholisining asosiy mashg'uloti sun'iy sug'orishga asoslangan o'troq dehqonchilikdan iborat edi. Qazishmalar paytida katta xum ko'rinishidagi idishlardan va omborxonalar vazifasini bajaruvchi xonalar sathidan topilgan arpa, bug'doy, tariq donlari hamda butun Sopollitepa majmuida ko'plab uchraydigan don yanchgich, kelisop, ketmon va o'roqlar aynan dehqonchilik xo'jaligidan dalolat beradi. Undan tashqari, turar-joy qoldiqlari, qishloqning tuzilishi va umuman arxeologik topilmalarning ko'rinishi ham manzilgoh aholisining qadimgi dehqonchilik madaniyatiga xos bo'lgan o'troq turmush tarzini ifoda etadi.

Sopollitepa qishlog'i aholisining yana bir muhim xo'jalik tarmog'i chorvachilik edi. Qazishmalar paytida juda ko'plab topilgan uy va yovvoyi hayvonlarning suyaklari aynan mana shu jarayondan dalolat beradi. Umuman olganda, Sopolli madaniyati sohiblari xo'jaligida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va uy chorvachiligi manzilgohdagi iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Undan tashqari ushbu madaniyatga xos bo'lgan kulolchilik ishlab chiqarishning yuqori darajasi, metallga ishlov berishning jadal rivojlanishi, to'qimachilik sohasining taraqqiyoti kabi omillar manzilgohning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sopolli madaniyati hukm surgan davr tarixiy-madaniy jarayonlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, mil. avv. II ming yillikda Amudaryoning o'ng va chap qirg'og'ida ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha ikkita: Sopolli madaniyati va Dashli madaniyati yoki Sopolli-Dashli madaniyatining ikki xil ko'rinishi keng tarqaladi. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida shakllangan Sopollitepa-bronza davridagi dastlabki o'troq dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi. Ammo, keyinchalik, o'troq dehqonchilik jamoalari shimoliy chegaralarining kengayishi

munosabati bilan Sopollitepa o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qota boshlaydi va bo'shab qoladi hamda asosiy markaz vazifasi esa, tog' darasidan chiquvchi yo'l ustidagi mustahkam qal'a sifatida paydo bo'lgan Jarqo'tonga o'tadi.

Jarqo'ton yodgorligi Surxondaryo viloyati SHerobod tumanidagi SHerobod daryosining ko'hna o'zani Bo'stonsoy yoqasida joylashgan. Ushbu yodgorlikda 1973 yildan boshlab o'zluksiz olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida bu hududlarda ro'y bergan urbanizatsiya jarayonlariga ko'plab aniqliklar kiritish imkoniyati paydo bo'ldi. Xususan, Jarqo'tondagi 100 gektardan kam bo'lmagan hududdan arki a'lo, shahriston, ulkan ibodatxona qoldiqlari, metall erituvchi pechlar, 20 gektarli qabriston, ko'plab moddiy madaniyat buyumlari topib o'rganildi. Undan tashqari Jarqo'ton hududida olib borilgan tadqiqotlar ko'hna shaharning paydo bo'lib rivojlangan sanasini aniqlash hamda ushbu hududlarda yuz bergan tarixiy-madaniy jarayonlarni bir necha bosqichlarga ajratib o'rganish imkoniyatini berdi.

Olib borilgan tadqiqotlar tahlilidan shunday xulosa chiqarish mumkinki, mil. avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib Jarqo'ton o'sha hududlardagi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi qabilalari uyushmalarining mustahkam istehkomiga aylanadi. Aftidan, aynan mana shu istehkom orqali Hisor tog' oldi vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga shimoldagi aholining ko'chishlari bo'lib o'tadi. Aynan mana shu hududlardan topilgan yodgorliklar topografiyasi va ularni davrlashtirish ushbu jarayon izchillik bilan bo'lib o'tganligini ko'rsatadi. Undan tashqari yana shu narsa ham ma'lumki, bu jarayonning rivojlanishi mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi o'troq dehqonchilik turmush tarzi kechiruvchi aholi manzilgohlarida aholi sonining o'sishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti uchun ham keng imkoniyatlar yaratdi.

Bronza davri Janubiy O'zbekiston shaharlari haqida gap ketar ekan shuni ta'kidlash joizki, bu davr yodgorliklari faqat arxeologik tadqiqotlar orqaligina o'rganilib, bu davrdagi siyosiy-ma'muriy tuzilmalar hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar esa yozma manbalarsiz, qiyosiy taqqoslash asosida o'rganiladi. Aynan mana shuning uchun ham tadqiqotchilarning ushbu jarayonlar xususidagi

xulosalari ko‘p hollarda taxminlardan iborat. Masalan, A.Asqarov va B.Abdullayevlar bronza davri rivojlanishining Jarqo‘ton bosqichini (mil. avv. II ming yillik o‘rtalari) ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilish davriga, Ko‘zali va Molali bosqichlarini (mil. avv. II ming yillikning oxirlari) esa mulkiy tengsizlik munosabatlari paydo bo‘lishi davriga oid deb hisoblaydilar. V.I.Sarianidi esa, aksincha, mil. avv. II ming yillikning oxiri I ming yillikning boshlarida davlatchilik munosabatlari shakllana boshlagan Baqtriyaning umumiy ijtimoiy rivojlanish darajasini oshirib yubormaslikni taklif etadi.

T.SH. Shirinovning fikricha, Jarqo‘tonni Mesopotamiyadagi «chifdom» va «nom» ga o‘xshash kichik davlatning ma‘muriy markazi bo‘lgan deb taxmin qilish mumkin. Ammo, Mesopotamiyadagi davlatlardan farqli o‘laroq, u beqaror siyosiy birlashma bo‘lgan. Mil. avv. II ming yillikning oxiri – I ming yillikning boshlarida O‘rta Osiyoning janubida bir necha kichik davlat uyushmalari vujudga kelgan bo‘lib Dashli 3, Gonur 1, To‘g‘oloq1, Ulug‘tepa, Namozgohdepa, Oltindepa kabi Jarqo‘ton ham ulardan birining markazi bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

Ko‘pchilik olimlarning e‘tirof etishlaricha, O‘rta Osiyoning janubida ilk shaharlar va davlat uyushmalarining paydo bo‘lish jarayoni V.M.Masson tomonidan nisbatan aniqroq izohlangan. Tadqiqotchi bu jarayonda ikkita asosiy bosqichni ajratadi: 1) ma‘lum vohalarda shahar-davlatlarning paydo bo‘lishi: 2) ular asosida yirik ijtimoiy-siyosiy tizimning shakllanishi.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan A.Asqarov Jarqo‘tonni, umumiy maydoni 100 gektardan kam bo‘lmagan shahar-davlat sifatida izohlaydi. Shuningdek, E.V.Rtveladze o‘zining so‘nggi yillardagi ishlaridan birida O‘zbekiston hududidagi ilk davlatchilik masalalariga to‘xtalib, mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi-O‘zbekiston janubida embrional shakldagi davlatga o‘xshash tuzilma qaror topadi, davlatning bunday namunasi Jarqo‘tonda o‘z aksini topgan deyish mumkin, degan fikrni ilgari suradi.

O‘tgan asrdayoq fanda ishlab chiqilgan tipologiyaga asosan, ilk davlatlarning nisbatan qadimgi shakli (Mesopotamiyada) shahar-davlatlar, «nomlar» hisoblanadi. Umuman olganda nom davlatlar, shahar-davlatlar, jamoalar va vohalar markazlarini Jarqo‘ton misolida qiyosiy tahlil qilish mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Jarqo'ton ko'rinishidagi manzilgohlar majmuini nom davlatlar bilan qiyoslash uchun yetarli qator umumiy belgilar bor. Jumladan, Mesopotamiyadagi nom davlatlar uchun xos bo'lgan yozuv namunalari Jarqo'tondan ham topilganligi katta ilmiy ahamiyatga ega bo'ldi. Xususan, yaqinda Sh.Shaydullayev O'zbekistonning janubidan topilgan piktografik belgi - yozuvlar haqidagi maqolasini matbuotda e'lon qildi. Tadqiqotchining ma'lumotlariga ko'ra, Jarqo'ton yodgorligidan sopollarga bitilgan 47 belgidan iborat yozuvning topilishi ajdodlarimizning bronza davrida piktografik yozuvni yaratgani va o'z fikrini turli belgilarda ifodalaganini ko'rsatadi. Shuningdek, SHerobodagi G'oz qishlog'i yonidagi ilk temir asriga oid yodgorlikdan tosh o'g'ir (keli) topilgan bo'lib uning sirtida umumiy soni 14 ta bo'lgan piktografik belgi-yozuv mavjud. Tadqiqotchi bu belgini Misr iyeroglifikasi bilan solishtirib ulardan biri "haqiqat", yana biri esa dunyoning aylanishi ya'ni, "charxpalak" deb o'qilishi mumkinligini taxmin qiladi.

Bronza davri Janubiy O'zbekistonning o'troq jamoalari dehqonchilik madaniyati rivojining yangi darajasiga o'tadilar. Agar Sopollitepada avvaldan o'ylangan reja bo'yicha qurilgan shaharmonand (protogorod)ning belgilari ko'zga tashlansa, Jarqo'ton esa, O'zbekiston hududlaridagi ilk shahar rivojining boshqacharoq namunasini aks ettiradi. E.V.Rtveladzening fikricha, Jarqo'ton bir nechta qishloqdan iborat bo'lib, uning hududi aholining turli guruhlari tomonidan bosqichma-bosqich o'zlashtirilgan. Olimning hisoblashicha, shahar tizimining rivoji ma'lum sxemada bo'lib o'tgan: ilk qishloq, yoki qishloqlar guruhi – shaharmonand.

Yuqoridagilardan xulosa yasab aytish mumkinki, bronza davri Janubiy O'zbekiston hududlarida yashagan o'troq dehqonchilik jamoalari jamiyat taraqqiyotining yuqori pog'onasida bo'lib, ibtidoiylikning so'nggi bosqichidan sivilizatsiyaga o'tadilar. Ushbu sivilizatsiyaning boshlanishi shaharmonand (protogorod) belgilarni o'zida aks ettirgan Sopollitepa bo'lgan bo'lsa, Jarqo'ton O'zbekiston hududlaridagi ilk shaharlarning yorqin misoli edi. SHerobod vohasidagi shu davrga oid Jarqo'ton majmuiga kiruvchi maskanlar guruhini esa shahar-davlat yoki nom davlatlar bilan qiyosiy solishtirish mumkin. Yoki hech

bo‘limganda, mil. avv. II ming yillikning so‘nggi choragida Shimoliy Baqtriya hududlarida yirik va mustahkamlangan markazlarga ega bo‘lgan, nom yoki voha ko‘rinishidagi davlatlarning boshlanish bosqichida bo‘lgan hududiy-siyosiy birlashmalar shakllana boshlagan degan g‘oyani ilgari surishimiz mumkin.

Shunday qilib, Surxon vohasi nafaqat O‘zbekiston, balki butun O‘rta Osiyo hududlarida ilk urbanistik markazlardan biri hisoblanib, ushbu hududlarda urbanizatsiya jarayonlarining boshlanish sanasi 4000 yildan kam emas deyishga jiddiy ilmiy asoslar bor. So‘nggi yillarda olib borilgan arxeologik-paleogeografik tadqiqotlar natijasida Farg‘ona vodiysining qadimgi davrining inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlariga ko‘pgina aniqliklar kiritildi. Farg‘onalik qadimgi bobodehqonlar sug‘oriladigan yerlarni o‘zlashtira borib, qator sifatleri bilan, avvalo, tuproq ekologik sharoitlari bilan farqlanib turadigan hududlarda joylashadilar. Ular tabiiy landshaftlardan to‘g‘ri va oqilona foydalanishlari natijasida o‘zlariga zarur bo‘lgan qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirganlar. Sun‘iy sug‘orish va yerga ishlov berish bilan birga suv cho‘kindilari ham hosildorlikni oshirib borgan.

Farg‘ona vodiysidagi ilk shaharsozlik madaniyati ko‘hna ildizlarga ega bo‘lib, bu jarayonning ildizlari qadimgi dehqonchilik madaniyati zaminida ko‘zatiladi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra vodiya qadimgi dehqonchilik madaniyati mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragidan boshlanadi. Bu madaniyat fanda birinchi topib o‘rganilgan joy nomi bilan «Chust madaniyati» deb nomlanib ushbu madaniyat asosan dehqonchilik bilan shug‘ullangan qadimgi aholiga mansubdir. Davriy jihatdan Chust madaniyati yodgorliklari ikkiga bo‘linadi va birinchi bosqich - mil. avv. XII-IX asrlar, ikkinchi bosqich mil.avv. VIII-VII asrlar bilan sanalanadi.

Qadimgi Farg‘ona dehqonlari ko‘p hollarda suv manbaalari atroflarida o‘z makonlarini bunyod etganlar. So‘nggi yillarda Farg‘onadagi bronza davri aholisining yerni haydab dehqonchilik qilganliklari haqida arxeologik ma’lumotlar olindi. Xususan, Farg‘ona tog‘ tizmalaridagi Soymalitosh va So‘x yaqinidagi Yangiariqsoy qoyatosh suratlarida qo‘sh haydayotgan inson tasviri aniqlangan. Qadimgi dehqonlar faqat tabiiy suv bo‘ylarini o‘zlashtiribgina

qolmasdan, balki obihayot chiqarish oson bo'lgan daryo va soy bo'ylaridan kichkina kanallar chiqarish yo'li bilan ham xo'jalik yuritganlar. Buning isboti sifatida Andijon viloyatida joylashgan Dalvarzintepa va Ashqoltepani yirik suv manbasi - Qoradaryo havzasida (3-4 km. masofada) joylashganligini keltirishimiz mumkin. Chust yodgorligi esa kichkina soy yaqinidagi qadimgi buloq bo'yida joylashgan. Umuman olganda Farg'onadagi ilk dehqonchilik madaniyatining 80 dan ortiq yodgorliklari aniqlangan. Ular maydoni va o'lchamlariga qarab uchga bo'linadilar: yirik yodgorliklar (Dalvarzin, Ashqoltepa), o'rtacha kattalikdagi yodgorliklar (Chust, Dehqontepa, O'sh, Xojambog') va kichik yodgorliklar.

Farg'ona vodiysidagi qadimgi ziroatchilarning makonlari suvga yaqin joylardagi unumdor yerlarning o'zlashtirilishiga qarab alohida voha yoki guruh tarzida (ikki va undan ortiq yodgorlik) joylashgan. Buning isboti sifatida keyingi 50 yil ichida vodiya o'rganilgan Chust madaniyati yodgorliklari tartibiga kiruvchi manzilgohlarning joylashish tizimini keltirib o'tish mumkin. Ana shunday vohalar Farg'ona vodiysidagi 15 ta geografik rayonda topib o'rganilgan. Bular G'ovasoy, Kosonsoy, Aravansoy, Chortoqsoy, Moylisuv, Oqburasoy va boshqalardir. Qadimgi dehqonchilik vohalarini har biridagi yodgorliklar o'lchamlari hamda joylashishiga ko'ra ma'lum o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan. Ushbu vohalarda istiqomat qilgan aholi o'ziga xos dehqonchilik jamoalarini tashkil etgan. Har bir voha ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan hamda ularning birlashuvidan dehqonchilik markazlari paydo bo'lgan.

O'rta Osiyoning boshqa hududlari bilan qiyosiy tahlil etgan Y.A. Zadneprovskiyning fikricha, qadimgi Farg'ona dehqonchilik markazlari bilan bir vaqtda O'rta Osiyoning o'nta joyida ham ana shunday markazlar paydo bo'ladi. Bularga Yoz, Yashilli (Turkmaniston), Kuchuktepa, Chiroqchi, Burg'uluk; Chust (O'zbekiston), Shahrison (Tojikiston) va boshqa dehqonchilik markazlari kiradi. Ushbu bir-biriga o'xshash dehqonchilik markazlari orasida davriy jihatdan nisbatan qadimgisi Chust yodgorliklari hisoblanadi.

Chust madaniyati yodgorliklari tarkibiga kiruvchi asosiy katta manzilgohlar Dalvarzintepa, Chust, Ashqoltepalar Farg'ona vodiysidagi o'zida

ilk shaharsozlik belgilarini aks ettiruvchi yodgorliklar xisoblanadi. Aynan Dalvarzintepa va Chustning atrofi himoya devorlari bilan o‘rab olingan bo‘lib, ularda hukmdor yashaydigan ark ajralib turadi.

Bu o‘rinda ta’kidlash joizki, shahar madaniyati va davlatchilikning paydo bo‘lishi doimo tadqiqotchilar bahs-munozaralarining diqqat markazida turgan masalalar hisobida turadi. Bu jarayon asrlar davomida o‘ziga yangi jihatlar va vazifalarni qo‘shib, murakkablashib va mukammallashib borgan. Shaharsozlik madaniyatining rivojlanishida himoya inshootlari asosiy omillardan biri bo‘lib, jamiyatda kechgan urbanizatsiya jarayonlarida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. O‘rta Osiyo mintaqasining turli hududlaridagi mudofaa inshootlari o‘ziga xos bo‘lib, bu yo‘nalish alohida mavzudir.

Farg‘ona vodiysi qadimgi davridagi barcha mudofaa inshootlari guvala, xom g‘isht va paxsadan qad ko‘targan. Himoya inshootlari tarixiy topografiyasini tadqiq etish shuni ko‘rsatadiki, ular paydo bo‘lishi va rivojlanishining asosiy mezoni o‘troq dehqonchilik manzilgohlarining uzoq vaqt mavjud bo‘lishi va ularning ko‘chmanchi qabilalar bilan qo‘shnichiligi edi. Bu qo‘shnichilik har doim ham tinch-totuvlikka asoslanmagan bo‘lib, ayrim hollarda harbiy to‘qnashuvlar bilan tugar edi.

Ko‘p yillik tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, Dalvarzintepada yashaydigan aholi uni uch qismdan iborat qilib qurgan. Har bir qism alohida mudofaa devorlari bilan o‘ralgan hamda ularning o‘z vazifasi bo‘lgan. Dalvarzintepa hududining 18 gektari turar-joylar, 5 gektari xavf tug‘ilgan paytda atrof aholi jon saqlaydigan boshpana qism, 2 gektari esa maxsus alohida ajratilgan qism bo‘lib, bu yerda hukmdorlar yashaganlar. Ko‘hna shaharning devorlari paxsa va xom g‘ishtlardan foydalanib tiklangan. Demak, Dalvarzintepa puxta o‘ylangan reja asosida qurilgan aholi punkti bo‘lib, ushbu yodgorlikda ilk shaharsozlikning deyarli barcha belgilari aniqlangan.

Yuqorida keltirib o‘tilgan belgilarga ko‘ra, Dalvarzintepani ilk shahar ko‘rinishidagi yodgorlik deb ta’riflash uchun yetarli asos bor deb hisoblash mumkin. Bu yo‘nalishda ilmiy baxslar davom etayotgan bo‘lsada, Dalvarzintepa mil. avv. II ming yillikning so‘nggi choragidan boshlab ma’lum muddat Farg‘ona



vodiysining yirik madaniy va iqtisodiy markazi bo‘lib xizmat qilgan, degan fikrni ilgari surish mumkin. Undan tashqari, vodiya sug‘orma dehqonchilikning jadallik bilan rivojlanishi urbanizatsiya jarayonlarining tezlashuviga olib keldi va natijada o‘troq dehqonchilik madaniyati yoyilgan chegaralar kengayib bordi.

Demak, ma’lum boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan dastlabki shahar markazlari – paydo bo‘lgan davridan boshlab davlatchilik xususiyatiga ega bo‘lib, ular ilk davlatchilikning asosiy belgisi hamda davlatchilik an’analari bilan o‘zviy bog‘liq holda taraqqiy etadi.

### **Adabiyotlar:**

1. Azamat Ziyov O‘zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar). T., 2000.
2. Axmadjonov Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda. T., 2003
3. arxiv.uz